

บทที่ 6

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

วัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อศึกษาปัจจัยและเงื่อนไขที่ทำให้บุคคล ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนให้เป็นผู้นำตามธรรมชาติ และเพื่อศึกษาถึง (1) บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ เน้นที่บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงจากการเกษตรแบบดั้งเดิมเป็นการผลิตเพื่อเป็นการค้า (2) บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติในการจัดองค์กรในชุมชน และ (3) บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติในด้านการเมือง ในขณะที่ชุมชนมีผู้นำอย่างเป็นทางการแล้ว เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วยแบบสัมภาษณ์กึ่งมีโครงสร้าง (Semi-structured Interview or Informal Interview) การบันทึกภาคสนาม การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (Indepth Interview) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ได้ทำการวิเคราะห์ตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า และนำเสนอในรูปของการบรรยายเป็นหลัก ผลการวิจัยสรุป ได้ดังนี้

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยในครั้งนี้สามารถสรุปได้ เป็นประเด็นใหญ่ ๆ ได้ 4 ประเด็น ดังนี้

1. บริบทของชุมชน
2. ภูมิหลังของผู้นำตามธรรมชาติ
3. ปัจจัยและเงื่อนไขที่ทำให้บุคคล ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนให้เป็นผู้นำตาม

ธรรมชาติ

4. บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และการจัดองค์กรในชุมชน

1. บริบทของชุมชน

ปัจจัยพื้นฐานทางด้านลักษณะทางกายภาพประการหนึ่งคือหมู่บ้านนี้ ตั้งอยู่ห่างไกลจากอำเภอ ในหมู่บ้านมีความอุดมสมบูรณ์ ทำให้คนในชุมชนมีวิถีการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้ในครอบครัวมาตั้งแต่แรก เมื่อประมาณ พ.ศ. 2520 กระแสการผลิตแบบทุนนิยมได้เข้ามาในชุมชน สมาชิกในชุมชนเริ่มทำการผลิตเพื่อตอบสนองต่อความต้องการตลาดภายนอกมากขึ้น ทราบได้จากดัชนีของการขยายพื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ หอมแดง ถั่วเหลือง ทำสวนลำไย และลดจำนวนพืชที่จะปลูกเพื่อใช้บริโภคในครอบครัว เช่น ข้าวไร่ เนื่องจากข้าวไร่ไม่สามารถขายได้ เพราะพันธุ์ข้าวที่ปลูกไม่เหมาะสำหรับการจำหน่าย

ระหว่าง พ.ศ. 2524 - 2535 นับเป็นช่วงวิกฤตทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน อันเนื่องมาจากปัญหาด้านต่าง ๆ เช่น ราคาผลผลิตตกต่ำ ปัญหาความแห้งแล้ง ผลผลิตเสียหายอันเนื่องจากการระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืช ผลจากการที่ชุมชนผลิตเพื่อขายอย่างเดียวทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนต้องพึ่งพาตลาดภายนอกยิ่งผลให้ต้องประสบกับปัญหานี้สิน เมื่อผลผลิตเกิดความเสียหายหรือราคาตกต่ำและเกิดผลกระทบอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นตามมา คือการขายที่ดินเพื่อปลดหนี้สินให้ต้อง เปลี่ยนจากอาชีพทำสวนเป็นอาชีพรับจ้างทั่วไป

2. ภูมิหลังของผู้นำคามธรรมชาติ

2.1 ประวัติและการศึกษา

ผู้นำคามธรรมชาติทั้งสามคน มีทั้งเพศหญิงและเพศชาย มีทั้งผู้มีอาวุโสและเป็นผู้อ่อนอาวุโส มีระดับการศึกษาที่แตกต่างกัน คือมีทั้งผู้ที่จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 และชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ภูมิสำเนาเดิมของผู้นำคามธรรมชาติ ไม่ได้อยู่ในชุมชนนี้ แต่ทั้งสามคนกำเนิดในภาคเหนือ และได้ย้ายเข้ามาอยู่ในชุมชนผาเจ็บบนเป็นระยะเวลาานาน รวมทั้งได้แต่งงานกับคนในชุมชนและมีที่ดินเป็นของตนเองในชุมชน โดยตั้งใจว่าจะตั้งถิ่นฐานที่ถาวรอยู่ในชุมชน

2.2 ระบบเครือญาติ

ผู้นำคามธรรมชาติทั้งสามคน มีเครือญาติที่อาศัยอยู่ในชุมชนเป็นจำนวนมาก ทั้งญาติทางสายตนเอง ญาติทางสามีหรือภรรยาและญาติที่เกี่ยวข้องทางด้านพี่หรือน้องที่แยกครอบครัวออกไป

2.3 ประสบการณ์ชีวิต

ผู้นำคามธรรมชาติทั้งสามคน ต่างก็มีประสบการณ์ชีวิตและ โลกทัศน์ที่กว้าง ไกล ผ่านกระบวนการการเรียนรู้ทั้งจากภายในชุมชนและภายนอกชุมชนมากมาย

2.4 ฐานะทางเศรษฐกิจ

ผู้นำคามธรรมชาติมีฐานะทาง เศรษฐกิจอยู่ในระดับปานกลาง และดี เมื่อเปรียบเทียบกับสมาชิกในชุมชน ผู้นำคามธรรมชาติทุกคนมีที่ดินเป็นของตนเอง

3. ปัจจัยและเงื่อนไขที่ทำให้บุคคลได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนให้เป็นผู้นำคามธรรมชาติ

ผู้วิจัย ได้แบ่งปัจจัยที่ทำให้บุคคลได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนให้เป็นผู้นำคามธรรมชาติเป็นปัจจัยใหญ่ ๆ ได้ 3 ปัจจัยดังนี้

- 3.1 ปัจจัยภายในชุมชน
- 3.2 ปัจจัยภายนอกชุมชน
- 3.3 ลักษณะ เฉพาะของผู้นำคามธรรมชาติ

3.1 ปัจจัยภายในชุมชน ปัจจัยภายในชุมชนที่มีส่วนทำให้บุคคล ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนคือ

3.1.1 วิกฤตการณ์ของชุมชน

ชุมชนประสบปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาความเดือดร้อนในการดำรงชีพของชาวบ้านซึ่งมัก เกี่ยวพันกับลักษณะทางกายภาพ ลักษณะทางสังคมและ เศรษฐกิจของชุมชน เช่น เกิดความแห้งแล้ง ในชุมชน ไม้มีอาชีพเมื่อหมดฤดูฝน หรือกรณีพืชผลทางการเกษตรราคาตกต่ำ และการเพาะปลูกบำรุงรักษาต้องลงทุนจ้างแรงงานและ เครื่องจักรมากขึ้น มีการลงทุนซื้อปุ๋ยและสารเคมี เพื่อบำรุงรักษาพืชผลให้ได้ผลดีและมีการป้องกันกำจัดแมลงและ โรคพืช ในขณะที่บางปีราคาสินค้าการเกษตรบางชนิดตกต่ำ นายทุนกดราคาสินค้า สิ่งเหล่านี้ทำให้เกษตรกรอยู่ในภาวะการขาดทุน ก่อให้เกิดปัญหาหนี้สิน ชาวบ้านบางคนจำเป็นต้องขายที่เพื่อชำระหนี้สินที่มีอยู่ ผลที่ตามมาคือการ ไร่

ที่อยู่อาศัยและที่ทำกินต้องบุกรุกป่าสงวนและ เปลี่ยนอาชีพมารับจ้างทั่วไป ในสภาวะดังกล่าวผู้นำ
 ความธรรมชาติหลายคน ได้มี โอกาสแสดงความเป็นผู้นำของคนออกมา โดยมีการ เสนอทาง เลือก ให้กับ
 ชาวบ้าน

3.1.2 ผู้นำที่เป็นทางการขาดภาวะความเป็นผู้นำ

เนื่องจากผู้นำที่เป็นทางการทำธุรกิจหลายด้าน ไม่มีเวลาที่จะร่วมกับสมาชิกในชุมชน
 ที่จะช่วยกันแก้ปัญหาและพัฒนาในชุมชน จึงทำให้สมาชิก ในชุมชนเกิดความท้อแท้และ เบื่อหน่ายต่อผู้
 นำที่เป็นทางการ

3.1.3 บัณฑิตหาความขัดแย้งภายในชุมชน

ในชุมชนมีปัญหาความขัดแย้ง ซึ่งสาเหตุของความขัดแย้ง เนื่องมาจากการแบ่งสรร
 ทรัพยากรของชุมชน ผลประ โยชน์ทาง เศรษฐกิจ รวมทั้งผลประ โยชน์ทางด้านการเมือง ผู้นำที่เป็น
 ทางการ ไม่สามารถแก้ปัญหาความขัดแย้ง เหล่านี้ได้ แต่ยังทำให้ความขัดแย้งมีความรุนแรงมากขึ้น
 และถกฉวยผลประ โยชน์จากความขัดแย้งมา เป็นของตน จึงทำให้ผู้นำที่เป็นทางการ ไม่ได้รับการนับ
 ถูกรับจากสมาชิก และในขณะ เดียวกันผู้นำคามธรรมชาติสามารถหาทางออกสำหรับข้อขัดแย้งและสร้าง
 ความพอใจให้กับสมาชิก ในชุมชน เช่น บัณฑิตหาความขัดแย้ง เรื่องแหล่งน้ำ สมาชิกในชุมชนจึง ให้การ
 ยอมรับผู้นำคามธรรมชาติมากกว่าผู้นำที่เป็นทางการ

3.1.4 ระบบเครือญาติของผู้นำคามธรรมชาติในชุมชน

ถึงแม้ว่าผู้นำคามธรรมชาติทั้งสามคน ไม่ได้กำเนิดในชุมชนนี้ แต่ ได้อาศัยอยู่ในชุมชนนี้
 มานาน และมีเครือญาติในชุมชนเป็นจำนวนมาก การเริ่มกิจกรรมต่าง ๆ ของผู้นำคามธรรมชาติ
 จึง เริ่มจาก เครือญาติก่อนแล้วขยายการยอมรับ ไปยังสมาชิกคนอื่น ในชุมชน

3.1.5 ความสัมพันธ์ที่มีลักษณะ ไม่เป็นทางการ ในการติดต่อกับชาวบ้าน

ผู้นำคามธรรมชาติมีความสัมพันธ์ และการติดต่อสื่อสารแบบ ไม่เป็นทางการกับสมาชิก
 ในชุมชน ทำให้เกิดความใกล้ชิด และความไว้วางใจมากกว่าผู้นำที่เป็นทาง

การ ประกอบกับผู้นำคามธรรมชาติมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกับสมาชิกในชุมชน ทำให้ผู้นำคามธรรมชาติมีความสำคัญมากกว่าผู้นำที่เป็นทางการ พื้นฐานความสัมพันธ์ดังกล่าว มีผลทำให้เกิดการยอมรับและทำให้บทบาทของผู้นำคามธรรมชาติ เค้นชัดยิ่งขึ้น

3.2 ปัจจัยภายนอกชุมชน ปัจจัยภายนอกชุมชนมีส่วนทำให้บุคคล ได้รับการยอมรับจากสมาชิก ในชุมชนคือ

3.2.1 นโยบายของรัฐบาล

เมื่อรัฐบาลมีนโยบายที่จะพัฒนาสินค้าเพื่อการส่งออก ทำให้ภายในประเทศต้องมีการผลิตสินค้าเกษตร เพื่อส่งออกมากขึ้น เพื่อตอบสนองนโยบายรัฐบาลจึง เกิดพืชเศรษฐกิจต่าง ๆ เช่น ข้าว ถั่วเหลือง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ หอมแดง สมาชิกในชุมชนหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ เพื่อการพาณิชย์ เมื่อมีการปลูกพืชเศรษฐกิจมาก จึงทำให้เกิดปัญหาตามมา ได้แก่ ปัญหา โรคและแมลงศัตรูพืชระบาด ราคาตกต่ำ การถูกนายทุนเอาเปรียบ เมื่อชาวบ้านเผชิญปัญหาเหล่านี้ ผู้นำที่เป็นทางการ ไม่สามารถแก้ไขปัญหาเหล่านี้ ได้จึงทำให้ผู้นำคามธรรมชาติมีบทบาท โดดเด่นขึ้นมา

3.2.2 การยอมรับจากหน่วยงานของรัฐ และนักธุรกิจนอกชุมชน

การช่วยเหลือและการยอมรับจากภายนอกชุมชน ถือเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ ทำให้ผู้นำคามธรรมชาติมี โอกาสแสดงศักยภาพของตนเองออกมา ความช่วยเหลือและการยอมรับจากภายนอกชุมชนมัก เป็นการประสานงานของผู้นำคามธรรมชาติ ในการตั้งทรัพยากรจากภายนอก เข้ามายังชุมชนของตน ผู้นำคามธรรมชาติที่สามารถประสานทรัพยากรจากภายนอกชุมชนมา เอื้อให้กับชุมชนของตน ได้มัก เป็นผู้นำที่รู้จักกว้างขวาง

การที่ผู้นำคามธรรมชาติ เหล่านี้ประสานงานกับหน่วยงานนอกชุมชน เพื่อตั้งทรัพยากรต่าง ๆ เข้าม่าในชุมชนได้นั้น ก็เพราะหน่วยงานนอกชุมชนให้การยอมรับผู้นำคามธรรมชาติ และผลที่ตามมาคือทำให้คนในชุมชนยอมรับและศรัทธาในตัวผู้นำคามธรรมชาติ

3.3 ลักษณะเฉพาะตัวของผู้นำตามธรรมชาติ

ผู้นำตามธรรมชาติแต่ละคนต่างมีลักษณะเด่นเฉพาะตัวของตัวเองที่แตกต่างไปจากสมาชิกคนอื่น ๆ ในชุมชน คือมีประสบการณ์ชีวิตและโลกทัศน์ที่กว้าง ความมุ่งมั่นจริงจังทำงานด้วยความเสียสละ ความเข้าใจในชุมชน การทำงานแบบไม่สั่งการทำให้ชาวบ้านมีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วม การเป็นคนโอบอ้อมอารี ความเชื่อมั่นในตนเอง ความสามารถในการประสานงานกับบุคคลนอกชุมชนและกล้าทดลองทำสิ่งใหม่ ๆ

4. บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติในการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และการจัดองค์กรในชุมชน

1. บทบาทในการเป็นผู้นำกลุ่ม

ผู้นำตามธรรมชาติจะเป็นตัวแทนในการติดต่อประสานงานกับหน่วยงานจากนอกชุมชน เพื่อต่อรองผลประโยชน์ให้กับสมาชิก ในชุมชนและมีบทบาทกระตุ้นให้เกิดการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับนักธุรกิจ

2. บทบาทในการเป็นผู้ให้คำแนะนำและช่วยวิเคราะห์ปัญหาในชุมชน

ทั้งปัญหาที่ดิน ปัญหาผลผลิต ปัญหาการขยายผลผลิต ให้คำปรึกษาและ โกล่เกลี่ยข้อขัดแย้งแก่สมาชิกในชุมชน รวมทั้งแนะนำอาชีพเสริมในช่วงของการว่างงาน เพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว

3. บทบาทในการเป็นผู้ประสานงานกับหน่วยงานภายนอกชุมชน

เพราะผู้นำตามธรรมชาติมีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับบุคคลและหน่วยงานภายนอกชุมชน จึงมีบทบาทในการเป็นผู้ประสานงาน และติดต่อกับหน่วยงานภายนอกชุมชน ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นบทบาทที่เข้าไปทดแทนบทบาทของผู้นำที่เป็นทางการ เพราะผู้นำที่เป็นทางการ ไม่ปฏิบัติหน้าที่ในบทบาทดังกล่าว

จากผลการวิจัยในครั้งนี้ แม้ว่าผู้วิจัย ได้สรุปประเด็นครอบคลุมตามวัตถุประสงค์มาแล้ว แต่ก็ยังมีบางประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นว่า จะต้องทำความเข้าใจ เพื่อจะได้ให้เห็นภาพรวมของการวิจัย ในครั้งนี้ ได้ละเอียดขึ้น

ประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการอภิปรายก็คือ สมาชิกในชุมชนมีเป็นจำนวนมาก แต่เพราะเหตุใด สมาชิกส่วนมากจึงให้การยอมรับ ศรัทธาและนับถือ นายทองล้น นายณรงค์ และนางบัวลอย ให้เป็นผู้นำตามธรรมชาติ และผู้นำตามธรรมชาติ เหล่านี้มีบทบาททางด้านใดบ้างต่อการเปลี่ยนแปลง ในชุมชน ถ้าการวิจัยครั้งนี้ ไม่สามารถตอบคำถามนี้ได้คุณค่าทางวิชาการของงานวิจัยนี้ย่อมต้องลดคุณค่า

เพื่อตอบคำถามนี้ ผู้วิจัย ได้อาศัยข้อมูลที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดมาเป็นหลัก ในการอภิปราย และได้ศึกษาข้อมูลบางส่วนที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม เพื่อให้สามารถตอบคำถามดังกล่าว ได้ชัดเจนขึ้น ผู้วิจัยจึง ได้วิเคราะห์ประเด็นที่จะอภิปรายผลดังนี้

อภิปรายผล

1. ปัจจัยที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากสมาชิก ในชุมชน

เมื่อพิจารณาปัจจัยที่มีอิทธิพลที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน สามารถกล่าวได้ว่า แต่ละปัจจัยต่างก็มีอิทธิพลทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน เป็นการยากที่จะบอกว่าปัจจัยใดมีอิทธิพลมากกว่ากัน เนื่องจาก ในทางปฏิบัติแล้วปัจจัย เหล่านี้ ต่างก็มีความจำเป็น ซึ่งขึ้นอยู่กับช่วงจังหวะ โอกาสระยะเวลาและสถานการณ์ที่แตกต่างกันออกไป จากการวิจัยครั้งนี้พบว่าหลายปัจจัย ที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากสมาชิก ในชุมชน ที่สำคัญคือ

วิกฤตการณ์ของชุมชน การขาดภาวะผู้นำและความขัดแย้งในชุมชน สถานการณ์ในชุมชน สร้างความกดดันต่อสมาชิก ในชุมชน ทั้งทางด้าน เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ส่งผลให้สมาชิก ต้องประสบกับความยากจน อยู่ในภาวะที่มีหนี้สิน ในขณะที่ผู้นำที่เป็นทางการ ไม่สามารถแก้ไข หรือหาทางบรรเทาปัญหาดังกล่าว ได้ เมื่อสมาชิกในชุมชนต่างประสบปัญหาและรับผลพวงจากปัญหา

ร่วมกัน ได้มีสมาชิกบางคนในชุมชนสามารถที่จะหาแนวทางช่วยบรรเทาปัญหาเหล่านี้ โดยการแสวงหาทางเลือกใหม่สำหรับชุมชน ในสภาวะที่ประสบกับความกดดันจากปัญหาดังกล่าว ผู้นำตามธรรมชาติจึง เปรียบเสมือนผู้มีพระคุณ นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากสมาชิกในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของ มงคล คำนธานินทร์ และคณะ (2533) ที่พบว่า สถานการณ์ในชุมชนสร้างความกดดันแก่ชาวบ้าน และผู้นำได้แสวงหาทางเลือก ทางออกสำหรับชุมชน และมีผลทำให้ผู้นำทั้ง 8 กรณีที่ศึกษา ได้รับการยอมรับจากชุมชน

นโยบายรัฐบาลและอิทธิพลของระบบทุนนิยม จากที่กล่าวไว้ใน เรื่องลักษณะทาง เศรษฐกิจของชุมชน จะเห็นได้ว่า เติบโตที่สมาชิกในชุมชนมีการปลูกพืชและ เลี้ยงสัตว์ควบคู่กันไป การปลูกพืชมีทั้งการปลูกข้าว ไร่ พืช ไร่ และพืชสวน โดยทั่วไปจะปลูกเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ส่วนที่เหลือจึงจะนำไปขาย แต่หลังจากที่รัฐบาลได้เริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 และได้มีการคัดถนนเข้าในชุมชนทำให้ระบบทุนนิยมขยายตัว เข้าในชุมชนอย่างรวดเร็ว สมาชิกในชุมชนเล็งวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม โดยเฉพาะข้าว ไร่ คนส่วนมากจะ เล็กปลูกหันมาผลิตพืชพาณิชย์ชนิดเดียวเพื่อขาย โดยการพึ่งพาสถาปัตยกรรมนอก แล้วซื้อข้าวสารมาบริโภคแทน เพราะประการแรกปลูกพืช เศรษฐกิจขาย ได้ราคาดีและคุ้มค่าว่าการปลูกข้าว ไร่ ประการที่สอง พันธุ์ข้าว ไร่ที่ปลูกไม่นิยมในการบริโภค การขายและให้ผลผลิตต่ำ ทำให้สมาชิกในชุมชนปลูกพืช เศรษฐกิจอย่าง เดียว ไม่มีการปลูกพืชรองอย่างอื่น เช่น การปลูกพืชสวนหรือข้าว ไร่ เมื่อคนในชุมชนผลิตพืชพาณิชย์อย่าง เดียวก็ส่งผลให้ภาวะทาง เศรษฐกิจของคนในชุมชนต้องพึ่งพาสถาปัตยกรรมนอก ผลที่ตามมาคือ เมื่อเกิดปัญหาค่าง ๆ ขึ้นมา เช่น ราคาผลผลิตต่ำ ไร่มีผู้มารับซื้อผลผลิต ปัญหา โรคและแมลงศัตรูพืชระบาด ทำให้ประสบภาวะหนี้สิน ผู้นำที่เป็นทางการในชุมชนขาดการรวมกลุ่มในลักษณะองค์กรประชาชน เพื่อร่วมกันพัฒนาระบบการผลิต การตลาดและ เพื่อ เป็นการสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้านายทุน ผู้นำตามธรรมชาติจึง เข้ามามีบทบาทในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นแทนที่บทบาทของผู้นำที่เป็นทางการ ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากสมาชิกในชุมชน

การได้รับการยอมรับจากองค์กรของรัฐหรือนักธุรกิจเอกชนนอกชุมชน การที่ผู้นำตามธรรมชาติสามารถติดต่อประสานงานกับเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานนอกชุมชน ทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือเอกชนเพื่อตั้งทรัพยากรต่าง ๆ เข้ามาในชุมชน ได้นั้น เมื่อพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีผลต่อการกำหนดพฤติกรรม และบทบาทของผู้นำตามธรรมชาติของชุมชน พบว่าผู้นำตามธรรมชาติมีความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลายอันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในชุมชน เป็นความสัมพันธ์เชิงซ้อนทั้งในระดับเครือข่าย สมาชิกในชุมชนและความสัมพันธ์กับบุคคลหรือหน่วยงานภายนอกชุมชน เป็นตัวแทนในการ เชื่อมโยงและติดต่อประสานงานผลประโยชน์กับพันธมิตรทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้าน ส่วนสิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนจากความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น ผู้นำตามธรรมชาติจะ ได้รับตอบแทนจากบทบาทดังกล่าวคือ สายสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับสมาชิกภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งก่อให้เกิดความเชื่อถือซึ่งกันและกัน การแสดงบทบาทและพฤติกรรมของผู้นำตามธรรมชาติ เป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนและตอบแทนผลประโยชน์ที่ถือ เป็นการลงทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดความผูกพันที่มีต่อกัน (Commitment) และความผูกพันนี้มีผลช่วยส่งเสริมให้เกิดความเชื่อถือและข้อผูกมัดทางใจ (Obligation) ที่มีต่อกันมากขึ้น ผลจากการศึกษา พบว่าสมาชิกในชุมชนให้ความสำคัญทางด้านการเมือง และให้การยอมรับบทบาทของผู้นำตามธรรมชาติทั้ง 3 คน ส่วนผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่ได้รับจากการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์จากความสัมพันธ์ดังกล่าว ไม่ใช่ความคาดหวังหลังจากความสัมพันธ์ที่ปรากฏ ทางด้านลักษณะของการให้และการรับ (Directional Flow) ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้นเป็นไปในลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกัน คือผู้นำตามธรรมชาติจะเป็นผู้ให้ผลประโยชน์และความช่วยเหลือต่าง ๆ แก่สมาชิกในชุมชน และแสดงบทบาทเป็นผู้อุปถัมภ์ นอกจากนี้ความถี่ของความสัมพันธ์ที่ผู้นำตามธรรมชาติ ในการติดต่อประสานผลประโยชน์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน จากการศึกษาพบว่ามีความถี่ที่สม่ำเสมอ เพราะสมาชิกในชุมชนมีการพบปะแบบเผชิญหน้าอยู่เสมอ และชุมชนมี ขนาดเล็กรวมทั้งความสัมพันธ์กับภายนอกหมู่บ้านเท่าที่ปรากฏมีความถี่อยู่ในระดับค่อนข้างมาก เพราะ ผู้นำตามธรรมชาติมีความสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือนักธุรกิจเอกชนนอกชุมชน และได้รับความไว้วางใจกับกลุ่มคนดังกล่าว ในการติดต่อประสานงานและให้ข้อมูลข่าวสาร เพื่อประกอบการตัดสินใจของผู้นำตามธรรมชาติ และสมาชิกในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของ ชาศิชา ย เชียงใหม่ (2533) ที่ศึกษาพฤติกรรมทางการเมืองของชาวบ้านภาคเหนือของไทย โดยใช้แนวความคิดเครือข่ายทางสังคม อธิบายพฤติกรรม

และบทบาทของผู้ที่ถูกศึกษาในลักษณะระบบอุปถัมภ์ ความสัมพันธ์ส่วนตัว การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ รวมทั้งความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน ที่มีผลต่อการเพิ่มพูนอำนาจและฐานะของคน ของผู้นำท้องถิ่น

ระบบเครือญาติในชุมชน จากการศึกษาพบว่าระบบเครือญาติที่ดำรงอยู่ในชุมชนเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คนทั่วไปให้การยอมรับผู้นำตามธรรมชาติ ดังจะเห็น ได้จากการขยายกิจกรรมของผู้นำตามธรรมชาติ โดยเริ่มขยายจากเครือญาติแล้วจึงขยายต่อไปถึงสมาชิกอื่นในชุมชน ในลักษณะนี้ชี้ให้เห็นว่า ระบบเครือญาติก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ โอวาท สุทธนารักษ์ (2531)

ลักษณะเฉพาะตัวของผู้นำตามธรรมชาติ จากการศึกษา พบว่า การที่บุคคลได้รับการยอมรับนับถือ ให้เป็นผู้นำตามธรรมชาติ บุคคลนั้นมีลักษณะที่เด่นกว่าบุคคลทั่วไปในชุมชน คือ มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีกว่าสมาชิกคนอื่น สามารถผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมและความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชน และสามารถวิเคราะห์ปัญหาและความต้องการที่แท้จริงของสมาชิกในชุมชนได้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ สำลี ทองธิว (2526) นอกจากนี้แล้ว ผู้นำตามธรรมชาติยังมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีและมีประสบการณ์ชีวิตที่กว้างไกล ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติ ได้ผ่านกระบวนการเรียนรู้จากภายนอกชุมชนอย่างมาก ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติมีโลกทัศน์ที่กว้าง จึงทำให้มีความเข้าใจในชุมชนตนเองและสังคมภายนอกชุมชน จนสามารถวิเคราะห์ถึงสภาพปัญหา สาเหตุของปัญหา รวมทั้งสามารถเสนอทางออก ในการแก้ปัญหาในชุมชน ได้ (มงคล คำธำนิทร์ และคณะ, 2333, หน้า 29) สำหรับการศึกษ อายุ และเพศของผู้นำตามธรรมชาติในงานวิจัยนี้พบว่า ไม่เป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้สมาชิกในชุมชนยอมรับและศรัทธาให้ เป็นผู้นำตามธรรมชาติ เนื่องจากผู้นำตามธรรมชาติมีการศึกษา อายุที่แตกต่างกันไป และผู้นำตามธรรมชาติที่พบก็มีทั้ง เพศหญิงและ เพศชาย

ลักษณะรูปแบบของการสื่อสารระหว่างผู้นำตามธรรมชาติกับบุคคลในชุมชนในลักษณะ เชนิยหน้าคือ ผู้ส่งข้อมูลกับผู้รับข้อมูลมีลักษณะคล้ายคลึงกันในแง่ของทัศนคติ ความเชื่อ การศึกษาและสถานะทางสังคม การติดต่อสื่อสารจึง เป็นแบบ ไม่เป็นทางการทำให้เกิดความใกล้ชิดและความไว้วางใจระหว่างผู้นำตามธรรมชาติกับสมาชิกในชุมชน

2. บทบาทของผู้นำตามธรรมชาติในการเปลี่ยนแปลงในชุมชน

สังคมชนบทในอดีตเป็นชุมชนที่แยกตัว โดดเดี่ยวจากอำนาจรัฐ เนื่องจากสถานที่ตั้งอยู่ห่างไกล การติดต่อระหว่างรัฐกับชุมชนจึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก การปกครองของชุมชนจึงมีความเป็นอิสระ ในชุมชนสามารถใช้อำนาจในการจัดการทรัพยากรและแก้ไขปัญหาของชุมชนตามเงื่อนไขของการอยู่ร่วมกันอย่างพึ่งพาอาศัยกัน ภายใต้การผลิตที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ จึงถือได้ว่าสังคมชนบทในอดีตสามารถพึ่งพาตนเองได้ในวิธีการผลิตแบบยังชีพและมีจำนวนประชากรไม่มากนัก

เมื่อนโยบายการพัฒนาประเทศ เริ่มจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา มีเป้าหมายของการพัฒนาเพื่อรองรับการขยายตัว ทางด้านเศรษฐกิจที่จะนำไปสู่ความทันสมัย การพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานจึงเป็นวิธีหนึ่งที่รัฐใช้ เพื่อผนึกหมู่บ้านเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองระดับชาติ ที่เอื้ออำนวยต่อการแทรกซึมของวิธีการผลิตแบบทุนนิยม โดยไม่ได้ทำลายวิธีการผลิตที่อยู่ก่อนหน้านั้นอย่างสิ้นเชิง (ชยันต์ วรรณะภุคิ, 2533, หน้า 162) แต่ชุมชนบ้านผาเจ็บในที่ผู้วิจัยทำการศึกษาคั้งนี้มีลักษณะที่แตกต่างจากพื้นที่อื่น ๆ กล่าวคือภายใต้ต้นนโยบายการพัฒนาประเทศ ได้มีการคัดถนนเข้าสู่ชุมชน ซึ่งเป็นความทันสมัยที่เสมือนเป็นการเปิดตัวชุมชนสู่โลกภายนอกและเป็นการเอื้ออำนวยให้ระบบทุนนิยมขยายตัวเข้าสู่ชุมชนอย่างรวดเร็วและได้ทำลายวิธีการผลิตแบบพึ่งตนเอง เกือบสิ้นเชิง พร้อมกับการมีวิธีการผลิตแบบใหม่ซึ่งเน้นการปลูกพืชพาณิชย์ที่ค้องพึ่งพาระบบเศรษฐกิจนอกชุมชน

การขยายตัวของอำนาจรัฐและระบบทุนนิยมที่เข้าไปในชุมชนได้ทำให้บทบาทของผู้นำในชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะเป็นผู้นำที่เป็นทางการหรือผู้นำธรรมชาติที่อยู่ในชุมชนผู้นำเหล่านี้แต่ละคนก็มีบทบาทของตนเองหลายบทบาทในตัวผู้นำต่อชุมชน โดยเฉพาะผู้นำตามธรรมชาติในแต่ละคนนั้นจะมีหลายบทบาทในเวลาเดียวกัน และบทบาทเหล่านั้นไม่ได้เป็นไปตามกฎ หรือระเบียบใด ๆ แต่บทบาทที่เกิดขึ้นนั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป (แอนดรู เทอร์ตัน, 2533, หน้า 50) คั้งกรณีบทบาทผู้นำกลุ่มซึ่งผู้นำตามธรรมชาติทั้งสามคนได้มีบทบาททางด้านนี้คือ ผู้นำตามธรรมชาติจะเป็นผู้ติดต่อประสานงานกับหน่วยงานของรัฐและเอกชนที่อยู่นอกชุมชน เพื่อที่จะนำทรัพยากรเข้ามาช่วยพัฒนาแก้ปัญหาของสมาชิกในชุมชน เช่น การ

มีบทบาทในฐานะผู้อาวุโสที่มีความแตกต่างกับบุคคลทั่วไปในชุมชน ช่วยไกล่เกลี่ยประนีประนอมข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน (กำธร ธีธลาด, 2535, หน้า 107) หรือบทบาทในด้านการให้คำแนะนำ การกระตุ้นส่งเสริมและสนับสนุนคนในชุมชน (สาส์น ทองธิว, 2526, หน้า 51) ในการติดต่อค้าขายกับเครือข่ายผู้มีอำนาจทางด้านเศรษฐกิจนอกชุมชน

สำหรับผู้นำที่เป็นทางการในชุมชน ได้มีการสะสมทุนจากการหาผลประโยชน์จากกิจการทั้งที่ถูกกฎหมายและจากกิจการที่ผิดกฎหมาย ซึ่งจะมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับนักธุรกิจนอกชุมชน และกับเจ้าหน้าที่ผู้รักษากฎหมายที่สามารถหลีกเลี่ยงการใช้กฎหมายได้ดังเช่น กรณีเครือข่ายการค้าไม้ เมื่อเป็นเช่นนี้เท่ากับว่าผู้นำที่เป็นทางการในชุมชนมีบทบาทเป็นตัวแทนของระบอบราชการจะต้องปฏิบัติตามหน้าที่และมีบทบาทตามกฎหมายหรือระเบียบที่กำหนดไว้ แต่ไม่ได้ปฏิบัติตามหน้าที่และไม่ได้มีบทบาทตามกฎหมายและระเบียบที่ทางราชการกำหนดไว้ และไม่ได้ยึดในความสัมพันธ์และความรู้สึกต่อบัญหาของชุมชนในการแก้ไขปัญหา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้คนในชุมชนไม่มีความศรัทธาและเชื่อถือในตัวผู้นำที่เป็นทางการ ปรากฏการณ์ที่ตามมาคือผู้นำคามธรรมชาติ ได้มีบทบาททางด้านต่าง ๆ ในชุมชนมากขึ้น โดยเฉพาะบทบาทที่เกี่ยวกับการปรึกษาหารือ ในการแก้ปัญหของชุมชน

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า มีประเด็นที่น่าจะ เสนอแนะดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัย

แนวทางในการพัฒนาชุมชน เมื่อพิจารณาแนวทางและการกำหนดนโยบายการพัฒนาชุมชนในปัจจุบัน พบว่าการกำหนดนโยบายในการพัฒนาชุมชนมาจากความต้องการที่บุคคล องค์กร หรือสถาบันต่าง ๆ มองว่า แนวทางนี้จำเป็นต่อสมาชิกในชุมชน หรือเป็นประโยชน์ต่อสังคม จึงควรจะหยิบยกมาเป็นปัญหาในการกำหนดนโยบาย ดังนั้น นโยบายในการพัฒนาชุมชนจึงเป็นแนวทางที่สะท้อนค่านิยมที่เลือกสรรแล้วของผู้นำ ซึ่งอาจขัดแย้งกับความต้องการที่แท้จริงของชุมชนและไม่ตอบสนองต่อความต้องการของสมาชิก เพราะขาดการมีส่วนร่วมในการ เสนอข้อมูลข่าวสารในการตัดสินใจต่อผู้ที่มีบทบาทในการกำหนดนโยบาย

ประเด็นที่ต้องการ เสนอแนะเชิงนโยบาย ได้แก่

ประการแรก การกำหนดนโยบายในการพัฒนาชุมชน ไม่ว่าจะ เป็นระดับใดก็ตาม ควรคำนึงถึงการมีส่วนร่วมในการ เสนอความคิดเห็นของสมาชิกที่เกี่ยวข้องในชุมชนนั้น ๆ ควรมี การประสานงานร่วมมือระหว่างผู้นำที่เป็นทางการ ผู้นำตามธรรมชาติ และเจ้าหน้าที่ของรัฐ เพื่อ ศึกษาปัญหาและหาแนวทางในการแก้ไข ปัญหาของชุมชน โดยชุมชนมีส่วนร่วม

ประการที่สอง เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา ควร เข้า ไปมีบทบาท กระตุ้นให้ชุมชนมีการตื่นตัว ในการพัฒนา และ เข้า ไปมีส่วนร่วมในการแสวงหาความต้องการที่แท้จริงของชุมชน ซึ่งในปัจจุบัน เจ้าหน้าที่ของรัฐจะมอบบทบาทและหน้าที่ดังกล่าวให้กับผู้นำที่เป็นทางการ ในการที่จะกำหนดความต้องการของชุมชน โดยมองข้ามความสำคัญของผู้นำตามธรรมชาติและกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ เมื่อเกิดปัญหาในชุมชนและ ไม่สามารถแก้ปัญหาดังกล่าว โดยอาศัยกลไกของ รัฐได้อย่างมีประสิทธิภาพ ชุมชนจะหันเข้าแก้ไข ปัญหา โดยใช้วิธีการส่วนตัว ซึ่ง เป็นการแก้ไข ปัญหา เฉพาะหน้าเท่านั้น การพัฒนา ไม่สามารถกระทำในลักษณะที่ต่อเนื่อง ได้ เพราะการขาดทรัพยากร มาสนับสนุน หากแนวทางการพัฒนามาจากความต้องการของชุมชนที่แท้จริง โดยทุกฝ่ายมีส่วนร่วมในการ แลก เปลี่ยนข่าวสารข้อมูล แนวทางการพัฒนาดังกล่าวจะ เกิดประโยชน์ต่อชุมชนมากกว่าที่เป็นอยู่

ประการที่สาม ผู้นำตามธรรมชาติและกลุ่มที่เกิดขึ้นอย่าง ไม่เป็นทางการ เป็น ภาพสะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนมีแนวทางในการจัดการด้วยตัวเองและมีความเหมาะสมกับวัฒนธรรม และวิถีชีวิต การที่รัฐเข้ามาจัดตั้งกลุ่มที่เป็นทางการตามนโยบายจากส่วนกลาง จึง เป็นการนำเอา กรอบมาสวมให้กับชุมชน ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางนี้คือ รัฐควร เข้ามาศึกษาความสัมพันธ์ ที่ซับซ้อนของชุมชน และ ไม่ละ เลือกกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ ซึ่ง เกิดจากการร่วมกันแก้ปัญหาของชุมชน รวมทั้งสนับสนุนด้านความรู้ เงินทุน การพัฒนาบุคลากร เพื่อให้กลุ่มเกิดพัฒนาการและสร้าง ประโยชน์ ให้ชุมชนต่อไปอย่างมีระบบรวมทั้ง เหมาะสมทันต่อการ เปลี่ยนแปลงของชุมชน

2. ข้อเสนอแนะต่อบทบาทผู้นำที่เป็นทางการและผู้นำตามธรรมชาติ

จากผลการวิจัย พบว่า ปัจจัยและเงื่อนไขที่ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติมีบทบาทที่เด่น กว่าผู้นำที่เป็นทางการ เนื่องมาจากการเกิดวิกฤตการณ์ในชุมชน และผู้นำที่เป็นทางการละ เลຍ ในการแก้ไข ปัญหา รวมทั้งผู้นำตามธรรมชาติสามารถเข้าใจสภาพปัญหา ความต้องการและการ

เปลี่ยนแปลงภายในชุมชน ได้ดี และสามารถสื่อความคิดความเข้าใจกับสมาชิก ในชุมชน ได้อย่างมีพลัง ข้อเสนอแนะจากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมีความเห็น ดังนี้

2.1 ในชุมชนชนบท โดยทั่วไปมีทั้งผู้นำที่เป็นทางการ และผู้นำตามธรรมชาติ ผู้นำแต่ละประเภทต่างก็มีจุดเด่นจุดด้อยของตนเอง ควรเปิด โอกาสให้ผู้นำทั้งสองประเภท ได้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ข้อมูลสภาพปัญหาของชุมชน แนวคิดและวิธีการแก้ไขปัญหาที่ผ่านประสบการณ์จากการปฏิบัติที่มีลักษณะ เป็นการพูดคุยแบบ ไม่เป็นทางการ จะทำให้ ได้กระบวนการในการแก้ไขปัญหาลดคล้อยกับความต้องการของคนในชุมชน

2.2 ในสถานการณ์ของชีวิตจริง ผู้นำตามธรรมชาติ ไม่อาจจะหยุดนิ่งอยู่กับแนวคิด ประสบการณ์ในอดีต และกิจกรรมในปัจจุบัน ได้ เพราะสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ได้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นผู้นำตามธรรมชาติจึงจำเป็นต้องค้นคิดหาแนวคิดและกิจกรรมใหม่ หรือ ได้รับการ เสริมและพัฒนาอยู่ตลอด ทั้งนี้อาจทำได้ โดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากการอบรมสัมมนา การศึกษาดูงานทั้ง ในหมู่ผู้นำด้วยกันเองและแหล่งวิชาการภายนอก เพื่อที่จะสามารถสนองตอบปัญหาความต้องการและสถานการณ์ของชุมชน ได้

3. ข้อเสนอแนะต่อนักพัฒนาที่มีบทบาทในการพัฒนาชุมชน

จากประสบการณ์ที่ได้ เข้า ไปคลุกคลีชุมชนของผู้วิจัย ทำให้ทราบถึงปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการ เข้า ไปพัฒนาชุมชนของนักพัฒนา ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

3.1 โดยทั่วไปแล้วผู้นำมีอยู่หลายประเภท และมีอยู่ในทุกชุมชนซึ่งสามารถที่จะค้นหาผู้นำตามธรรมชาติ ได้ โดยการศึกษาชีวิตประสบการณ์ บุคลิก แนวคิด และพฤติกรรมที่สนองตอบต่อปัญหาและสถานการณ์ปัจจุบัน โดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านหรือผู้นำตามธรรมชาติในชุมชน

3.2 การ เป็นผู้นำขึ้นอยู่กับบุคลิกลักษณะ บัจจัยและสถานการณ์หลายอย่างประกอบกันอัน เป็นผลสืบเนื่องมาจากผลประโยชน์ และความต้องการของประชาชน บุคคลบางคนเป็นผู้นำขึ้นมา ได้ก็ เพราะ ได้รับการยกย่อง ให้เป็นผู้นำ บางคนนั้นพยายามยกตัว เองขึ้นมา ส่วนผู้นำบางคน

นั้นเป็นที่ยกย่องนับถือของสมาชิกในชุมชน ดังนั้นในการทำงานในหมู่บ้าน นักพัฒนาอาจจะพบผู้นำบางคนซึ่งไม่สนใจงานพัฒนา และผู้นำบางคนอาจแสดงความไม่เป็นมิตร อย่างไรก็ตาม นักพัฒนาจะต้องให้ความสนใจต่อผู้นำทุก ๆ คนอย่างเท่าเทียมกัน และช่วยกันพัฒนาฝึกอบรมให้กระทำคนให้เป็นประโยชน์ต่องานพัฒนาชุมชน

3.3 ปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นกับผู้นำตามธรรมชาติคือ ผู้นำตามธรรมชาติแต่ละคนย่อมมีขีดจำกัดของตนเอง ในการช่วยงานพัฒนา ฉะนั้นถ้านักพัฒนาคิดจะทำงานร่วมกับผู้นำตามธรรมชาติ นักพัฒนาควรจะต้องหาข้อมูลเกี่ยวกับผู้นำตามธรรมชาติให้ละเอียด เพราะผู้นำตามธรรมชาติบางคนมีผู้มาขอความช่วยเหลือมาก ซึ่งอาจจะมึ้นทั้งผู้นำที่เป็นทางการและสมาชิกในชุมชน ทำให้ผู้นำตามธรรมชาติมีงานมาก เกินกำลังของตนเอง ไม่มีเวลาให้กับครอบครัว ผลที่ตามมาคือผู้นำตามธรรมชาติเกิดความท้อและจะ เบื่อต่องานพัฒนา ได้

4. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยสืบเนื่อง

4.1 ควรจะมีการวิจัยในประเด็นนี้อีกในกรณีศึกษาอื่น ๆ เพื่อศึกษาว่า ผู้นำตามธรรมชาติมีบทบาทอย่างไรบ้าง มีปัจจัยอะไรบ้างที่เอื้ออำนวยและขัดขวางการเกิดของผู้นำตามธรรมชาติ ทั้งนี้เพื่อหาปัจจัยร่วมที่มีลักษณะ เป็นสากลและปัจจัยที่มีลักษณะ เฉพาะตัว ซึ่งหากสามารถค้นพบปัจจัยดังกล่าว ได้ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาทั้งของภาครัฐและ เอกชนในการประยุกต์ผลการวิจัย ไปใช้ ได้ในขอบเขตที่กว้างขวางยิ่งขึ้น

4.2 ควรจะมีการวิจัยในประเด็นนี้อีก อาจใช้วิธีการวิจัย และการวิเคราะห์รูปแบบอื่น เพื่อหาน้ำหนักของปัจจัยที่เกี่ยวข้องว่ามีปัจจัยอะไร มีความสำคัญมากน้อยกว่ากันอย่างไร

4.3 ควรจะมีการวิจัยแนวทางประสานความร่วมมือในการทำงานระหว่างผู้นำที่เป็นทางการกับผู้นำตามธรรมชาติ

4.4 ควรจะวิจัยว่า ถ้ามีปัจจัยและเงื่อนไขต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน แต่มีผู้นำที่เป็นทางการที่เข้มแข็ง จะเกิดผู้นำตามธรรมชาติอีกหรือไม่ และจะเกิดผลแตกต่างในด้านบทบาทต่าง ๆ จากที่พบในงานวิจัยนี้ได้อย่างไร